

KEMALİDDİN İBN-İ HÜMÂM'IN
HAYATI, ESERLERİ
ve
İLMİ KİŞİLİĞİ

* Sempozyum Tebliğleri *

SİVAS
KEMALİDDİN İBN-İ HÜMAM VAKFI
YAYINLARI

Osmanpaşa Caddesi. Kavukçu İşhanı Kat : 3 No : 308

Tel : (346) 221 41 50 - 221 41 51

SİVAS - 1993

KEMALEDDİN İBN-İ HÜMÂM ES-SİVASI'NIN "KİTABU'L-MÜSÂYERE'Sİ ve İSLÂM TARİHİNDEKİ YERİ

Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ (*)

Tebliğimin konusunu Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Sivas'ın yetiştirdiği seçkin müslüman bilgin ve kadı Muhammed b. Abdülvahid b. Abdulhamid b. Mes'ud (Kemaleddin İbn-i Hamâm)'ın "*Kitâbu'l-Müsâyere*" adındaki akide kitabı teşkil etmektedir.

Milâdi 1388 yılında doğan Kemâleddin b. Hümâm, Mısır'da yaşadığı için, ilim çevresinde daha ziyade Mısırlı olarak bilinir ve Kemâleddin b. Hümâm el-İskenderî diye tanınır. Zühd ve takva adamı olmakla tanınan Osmanlı Sultanı I. Beyazıt (ölm. 1403) ve II. Mehmet (Fatih) döneminde yaşayan İbn-i Hümâm (H. 861 / M. 1456'da) Mısır'da öldü.

İbn-i Hümâm es-Sivâsi tahsilini Mısır'da yaptı; el-Zerâtinî'den Kur'ân, el-Bisâtî'den Fıkıh, Ebû Zer'e İbnu'l-Bisâtî'den Hadis, el-Halvâtî'den Tasavvuf ve Cemal el-Hamidî'den Arapça dersleri okudu. Çok iyi bir öğrenim gördü. Yaşadığı dönemde

İslâmî ilimlerin birçok dalında, özellikle de İslâm Hukuku sahasında otorite kabul edilecek düzeye ulaştı. Kahire ve İskenderiye kentlerinde uzun yıllar kadılık görevlerinde bulunan Kemâleddin, aynı zamanda iyi bir araştırmacı ve tartışmacı idi. İslâm dini hakkındaki derin bilgisi onu devrinin seçkin bilginleri arasına soktu. Ömrünün sonlarına doğru kadılık görevini bıraktı, Mansuriye ve Eşrefiye medreselerinde müderrislik yaptı. O, bir yandan eğitim öğretim faaliyetinde bulundu, bir yandan da gelenekçi İslâm öğretisi doğrultusunda bir takım değerli eser vücuda getirdi. İşte onun bu değerli eserlerinden birisi, tebliğimin konusunu oluşturan "*Kitabu'l-Müsâyere fî Usûlid-din*" adlı itikâdî eserdir.

"*Kitabu'l-Müsâyere*"yi iki başlık altında ele almayı uygun buldum. Öncelikle, İslâm akâidi alanında telif eserin çok nadir olduğu bir devirde yazılmış olması sebebiyle,

(*) Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

eserin İslâm tarihindeki yerinden sözettim; daha sonra onu muhtevası itibariyle ortaya koydum ve genel bir değerlendirmesini yaptım.

Kitâbu'l-Müsâyere'nin İslâm Tarihindeki Yeri :

Çok erken devirlerden itibaren İslâm'ı kitleler halinde kabul eden Türklerin Yeni Din'e canla-başla hizmet ettikleri ve ihlasla bağlandıkları bilinen bir gerçektir. Allah'ın dininin insanlık dünyasında yayılması bir gerçektir. Allah'ın dininin insanlık dünyasında yayılması için canları ve malları ile cihad eden Türkler, düşünce ve bilgileriyle İslâm dünyasına uzun yüzyıllar ışık tutan çok sayıda âlim yetiştirmişlerdir. **Sivas - Kemâleddin İbn-i Hümmâm Vakfı'nın** düzenlemiş olduğu bu sempozyumun konusunu teşkil eden İbn-i Hümmâm es-Sivâsî işte bu seçkin bilginlerden biridir.

Ashında, İslâm inanç tarihine bakıldığında, gelenekçi İslâm inanç sistemini kurup geliştiren âlimlerin büyük çoğunluğunun Türk asıllı oldukları görülür. **İmam Azam Ebû Hanife, Ebû Mansur Maturidî, Ebû Mü'min ve Ebû Hafs en-Nesefî, Saadeddin Taftazanî ve Menkübers** onların en seçkinleridir.

İmam Ebû Hanife (ölm. 150 H) ve Ebû Mansur Maturidî (ölm. 333 H) İslâm akâidi tarihinde kendilerinden en çok sözedilen bilginlerdendir. **Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat** akidesinin Irak, Horosan ve Maverâünnehir mıntıklarında yayılmasını sağlayan ve gelenekçi İslâm düşüncesinin temsilcilerinden olan Türk asıllı bu iki âlim düşüncesinin boyunca İslâm dünyasına ışık tutan eserler vü-

cuda getirdiler.

İmam Azam Ebû Hanife "**Fıkhu Ekber**"inde, Semerkandlı âlim Ebû Mansur Mâturidî'de "**Kitabu't-Tevhid**"inde bir yandan kendilerine ulaştığı şekliyle İslâm akâidini ortaya koydular, diğer yandan da bu inanç yapısına aykırı olan akide ve fikirleri reddettiler. İşte bu büyük hizmetleri sayesinde ki, Ebû Hanife'ye "**İmam A'zam**" (er büyük bilgin), İmam Mâturidî'ye de **Alemülhüdâ** ünvanları verildi.

Daha sonra ortaya çıkan Ebû'l-Mu'în Meymun b. Muhammed en-Nesefî (ölm. 508 ile Necmeddin Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (ölm. 537), Ebû Mansur Maturidî'nin, Ebû Hanife'nin görüşlerini geliştirerek sistemleştirdiği itikadi mezhebi Maturidîlik mezhebini veya Maturidî kelâm ekolünü her tarafta yaymaya çalıştılar. "Nesefîler" diye tanınan bu iki Türk kelâmcının eserleri Saadeddin Taftazanî, Sırâceddin Ali b. Osma (Oşi) (ölm. 570 H.) ve Menkübers b. Yalınkılıç (ölm. 652 H.) gibi bilginlerce geliştirildi devam ettirildi. Taftazanî, Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin "**Tabiretu'l-Edille**"sine, Menkübers de İmam Cafer et-Tehavî'nin "**en-Nuru Lâmi'** ve'l-Burhanu's-Satî" sine birer şey yazmışlardır. Böylece "**Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat**" diye adlandırılan topluluğun iki daynağından biri olan **Hanefîlik - Maturidî** inanç sisteminin halk arasında bilinip tanınmasına hizmet etmişlerdir.

Altı yüzyıl kadar İslâm dünyasının hükümran olan Osmanlılar devrine gelmeden önce yetişen meşhur kelâmcıları adlarını zikrettiğimiz bu bilgin kişilerdir. Fakat Osmanlılar zamanında, akâid-kelâm sahasında fikir ve eserleriyle temayüz eden âlimler çok az sayıdadır. İşaret ettiğim

özellikleri taşıyanlar Hızır Bey (ölm. 683), Kemaleddin b. Hümâm, İbn-i Kemal (ölm. 940), Taşköprü-zâde (961) ve İsmail Hakkı İzmirli (1946) gibi bir kaç kişiden ibarettir. Kelâm ilmi ile ilgilenen başka zâtlar varsa da onlar daha çok şerh, haşiye ve talik'le meşgul olmuşlardır.

Osmanlı Devletinin yükseliş devrinde yaşayan Kemâleddin b. Hümâm, hadis, fıkıh, akâid ve tasavvuf ilimleri alanında eser verdi. Daha ziyade fıkıh ve tasavvuf ağırlıklı bir eğitim öğretim sisteminin uygulandığı, felsefe, kelâm ve mantık gibi aklî ilimlere medrese müfredatında fazla yer verilmediği, İslâmın özellikle hanefî-maturidî mezhebi, tasavvuf-tarikat ruhu temelleri üzerinde kavranılıp algılandığı bir dönemde o, kelâm ilmi alanında müstakil ve orjinal bir kitap yazdı. Sultan'ın bile tarikata girip bir şeyhin müridi olma tutkusu içinde bulunduğu, ilimlerde ihtisaslaşmanın olmadığı ve ansiklopedist türden ilim adamlarının yetiştiği bir toplumda İbn-i Hümâm kelâm ilmine özel ilgi duydu ve bu sahada müstakil bir kitap yazdı. Üstelik o, meşhur âlim *Ebû Hamid el-Gazâlî* (ölm. 505 H.)'nin itikâdî eseri "*el-Iktisat fi'l-I'tikâd*" ve "*er-Risâletü'l-Maturidî* mezhebini devletin resmî dini politikası yapmış olan bir devlette yazma cesareti gösterdi. böylece Maturidî kelâmının yanısıra, Eş'arî kelâmını Osmanlı medreselerine sokmaya yöneldi; hür fikirli ve irâdeli bir âlim olduğunu gösterdi.

Kitâbu'l-Mûsâyere'nin orjinalliği ve tarihî değeri işte bu özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Kemâleddin İbn-i Hümâm, İslâm inançları ile alakâlı bu eserini bazı arkadaşla-

rının ve talebelerinin isteği üzerine kaleme aldı. O, el-Mûsâyere'nin girişinde bu konuda şöyle der : "*Bazı arkadaşlarım ve yakın dostlarım Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî'nin "er-Risâletü'l-Kudsiye" sini şerhetmemi istediler. Ben de onların bu arzusunu yerine getirmeye başladım. Fakat bu çalışmam yalnızca iki varaka devam etti. Daha sonra bu gayenin dışına çıkmak durumunda kaldım. Çünkü yazdıklarım müstakil bir kitap oldu. Fakat kaleme aldığım konulara bütünüyle "Risâletü'l-Kudsiye"deki hususlarla benzerlik arz ediyordu. Ona, ayrıca bir giriş (mukaddime) ve bir sonuç (hâtîme) ekledim. Belki de yazdığım bu kitapla çeşitli terâcimi (anlatımları) bir tek tercümede (anlatımda) özetlemiş oldum. Onu herkesin kolaylıkla anlayabileceği bir açıklığa ve anlaşırılığa kavuşturdum. Bu kitabımın bana ve okuyucusuya âhirette yararlı olmasını Allah'tan dilerim. Allah tüm güzelliklerin Mevlâsı'dır. O, bana yeter. O en iyi Vekildir."*

Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Dergisine (sayı : 23, sene : 5, s. 1 - 19) yazdığı "Türk Kelâmcıları" başlıklı makalesinde Mehmed Şerâfeddin (Yaltkaya) "Kitabu'l-Mûsâyere'nin yazılışını şöyle belirtir : "Kemâleddin İbn-i Hümâm derslerde Gazâlî'nin "*er-Risâle el-Kudsiye*"sini okuturken, talebeleri ondan bu risaleyi ihtisar etmesini istediler. O da bu ihtisar işine başlamıştır. Ancak, sadece ihtisar etmekle yetinmeyip ona bazı ilâveler yapma gereğini duymuştur. Böylece müstakil bir kitap meydana getirmiştir. Fakat o, bu ilâvelerde bulunurken kitabın "*er-Risâle el-Kudsiye*" ile aynılık göstermesine dikkat etmiştir. Bu sebeple, (onunla) beraber gitmek anlamında kitab kendi kendine "*el-Mûsâyere*" adını almıştır."

Çağımızın tanınmış müsteşriklerinden L. Gadret ve G. Anavati'ye göre, Gazâlî'nin "er-Risâle el-Kudsiye" adındaki bu kitabı onun meşhur itikâdî eseri "el-iktisâd fi'l-İ-tikâd"ı meydana getirmiştir. Zaten o, bu Risâleyi ünlü eseri "el-İhyâ"ya da dahil etmiştir^(x).

Ünlü bilgin Kemâleddin b. Hümâm ve değerli eseri K. el-Müsâyere, bilebildiğimiz kadarıyla müstakil bir araştırmaya konu olmamıştır. Ancak, kendisi de Osmanlılar devrinde kelâm ilmi sahasında, İbn-i Hümâm'dan sonra eser verenlerin üçüncüsü olan Ahmed b. Mustafa Taşköpri-Zâde (ölm. 961 H.) "Miiftâhu's-Sa'ade ve Misbâhu's - Siyâde fi Mevdu'ati'l-Ulûm" (Kamil Bekir ve Abdulvahhab) Ebû'n-Nasr neşri, Daru'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire 1968, II. Cilt, s. 270-272), ve Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu "Le Kalâm et Son Rôle dans la Societe Turco - Ottomane aux XVe et XVIe Siècles" (15. ve 16. yüzyıl Osmanlı - Türk Toplumunda Kelâm İlmi ve Rolü) (Sorbonne-Paris, IV, 1977, s. 93-100), adlarındaki eserlerinde bu konuda muhtasar bilgi vermektedirler. Diyânet İşleri Başkanı M. Sait Yazıcıoğlu, Kültür Bakanlığınca yayımı şu günlerde tamamlanmakta olan bu eserinde İbn-i Hümâm es-Sivâsi ve kelâm ilmiyle ilgili eseri el-Müsâyere'yi müstakil başlık altında ele almıştır.

Fransız müsteşrik ve Ecole Pratique des Hautes - Etudes öğretim Üyesi M. Daniel Qimaret de "Theories de l'Acte Humain en Theologie Musulmane (Paris 1980) adındaki doçentlik tezinde İbn-i Hümâm'dan ve K.

Müsâyere'den ayrıntılı olarak sözetmiştir. Fakat, Mısır'da yaşamış olması sebebiyle onu Mısırlı kabul etmiş, Sivaslı saymamıştır. Yine Fransız müsteşriklerden M.H. Laoüst "Les Schismes dans l'Islâm" (Payot-Paris 1965, s. 312), MM. L. Gardet et Anawati "Introduction a la Theologie Musulmane" (Paris 1954) adlarındaki kitaplarında, Ahmed Emin de Zuhru'l-İslâm" (Beyrut 1969, c. IV, s. 99) isimli eserinde İbn-i Hümâm ve K. el-Müsâyere'yi zikrederler.

Kitabu'l-Müsâyere'nin birçok nüshası vardır. Bunlar çoğunlukla Kahire, Tunus ve İstanbul Kütüphanelerinde bulunmaktadır. Onun yazma nüshalarının sayısını tam olarak bilemiyoruz.

el-Müsâyere birçok defa basılmıştır. Onlardan birisi, Kemal b. Ebî Şerif'in "Kitâbu'l-Müsâmere" adındaki şerhi ile birlikte. Eserde, ayrıca Şeyh Zeynüddin Kasım el-Hanefî'nin Haşiyesi de bulunmaktadır. İlk baskısı el-Kûbrâ el-Âmiriye matbaasınca yapılmıştır. (Bulak, Kahire 1317 / 1899, 1900).

Kitabu'l-Müsâyere'ye şerhler, haşiyeler ve talikat yazanlar olmuştur. Kemal b. Ebî Şerif ve Muhammed Muhyiddin Abdulhamid onun başlıca şârihleridir.

Kahire Ezher Üniversitesi ikinci kısım müderrisi Muhammed Muhyiddin Abdulhamid bu kıymetli eseri "el-Müsâyere fi İlmi'l-Kelâm ve'l-Akâidi't-Tevhidiyeti'l-Mün-ciye fi'l-Âhire" ünvanı ile şerh etmiştir. Eser, Mısır'da, 1929 yılında Mahmudiye et-Ticâriye matbaasında basılmıştır. el-Meliki-

[x] Gazâlî'nin, "İhyâ'Ulûmid-din" adlı meşhur eserinin birinci bölümündeki "Kitabü'l-Kavâidi'l-Kavâidi'l-Akâid" başlıklı ikinci kitapta, bu eserin üçüncü bölümünün "er-Risâletü'l-Kudsiye fi kavâidi'l-Akâid" isimli kısa bir bölümden oluştuğunu işaret ettiği görülmektedir. Gazâlî bu risâleyi Kudüs halkı için yazdığını, dolayısıyla onu "er-Risâletü'l-Kudsiye fi kavâidi'l-Akâid" diye adlandırıldığını ifade etmektedir.

ye kütüphanesi 201 numarada kayıtlı bulunan yazmayı esas alan şârih, Müsâyere'nin başka nüshalarında da mukayeseler yapmıştır. Fakat ne eser ne de müellifi Kemaleddin b. Hümâm (ölm. 681 H.) hakkında açıklamada bulunmuştur.

Şârih, Müsâyere'yi geleneksel anlayışla şerh etmemiş, yalnızca açıklaması gereken kelimeleri ve kavramları kısaca açıklamakla yetinmiştir. Şerhleri özellikle Allah'ın varlığı, sıfatları ve fiilleri konularında, imâmet meselesinde yoğunlaşmıştır. Açıklamalar iki noktada toplanmaktadır; birincisi dilbilgisi yönünden, ikincisi ıstılah açısından. İkinci noktadan yapılan açıklamalarda, onun, bir yandan Ehl-i Sünnet düşüncesini ortaya koyduğunu, diğer yandan Mu'tezile ve benzeri inanç okullarının görüşlerine işaret edip cevap verdiği gözlenmektedir. O, şöyle diyor bu konuda : "Bu kısa ifadelerle Kemal b. Hümâm'ın K. Müsâyere'sindeki müphem ve muğlak yerleri açıklamak istedik."(s. 2).

Muhyiddin Abdulhamid'in talikleri ve şerhleri İbn-i Hümâm'ın görüşleriyle paralellik göstermekte olup oldukça önemlidir.

Ne varki yaşadığı devirde saygın bir ilmî nüfusa sahip olan İbn-i Hümâm'ın el-Müsâyere'si, yazılmış olduğu alanın bazı uzmanları dışında, Türkiye'de ve Türkiye haricinde pek tanınmamaktadır. Gerek Türk ilim adamları gerekse Batılı doğubilimciler sadece birkaç cümle ile eserin varlığına işaret etmekle veya yazarı hakkında bir iki cümle yazmakla yetinmişlerdir. Yalnızca Taşköpri-Zâde ile Prof. Dr. Mustafa Sait Yazıcıoğlu ve M. Daniel Gimaret ayrıntılı malumat vermişlerdir. Sivas Kemaleddin b. Hümâm Vak-

fi'nun bu duruma son vereceğine, onu ve eserlerini tüm ilim dünyasına tanıtacağına inanıyorum. Katılmaktan dolayı onur duyduğum sempozyum bu arzumun gerçekleşmekte olduğunun ilk adımını oluşturmaktadır. Yaşadığı çağın fikri akımının özelliklerini temsil eden İbn-i Hümâm ve kıymetli eseri K. el-Müsâyere'nin Sivas Kemaleddin b. Hümâm Vakfı'nca ilim âlemine ve İslâm dünyasına tanıtılması kadirşinas ve vefakâr Sivaslılar için övünülecek bir hizmet olacaktır.

Kitâbu'l-Müsâyere'nin Muhtevası ve Özellikleri :

el-Müsâyere, "İslâm inanç esasları'nı bir bütün halinde ve genel çerçevede ele alan, müteahhirin kelâm mesleği ve üslûbu ile yazılmış klasik bir kelâm kitabıdır. İbn-i Hümâm el-Müsâyere'nin muhtevasını şöyle açıklamaktadır : "Yazdığım bu kitabı "Kitâbu'l-Müsâyere fi'l-Akâidi'l-Münciye fi'l-Âhire" diye adlandırdım. Eser giriş kısmından sonra gelen dört bölüm ile, iman-İslâm hakkındaki bir hatime (sonuç) den meydana gelmektedir.

Birinci bölüm Yüce Allah'ın Zâtı'nı (Zâtullah), **ikinci bölüm** O'nun sıfatlarını (Sıfâtullah), **üçüncü bölüm** fiiller (Efalullah) konusunu, **dördüncü bölüm** ise Sem'iyyet meselesini ihtiva etmektedir.

Bu bölümlerden (dört bölüm) **herbiri on konuyu** içermektedir. İlk bölüm Allah'ın bilinmesi (marifetullah) hakkındadır ve on ana başlık ihtiva etmektedir. Bunlar, Allah'ın varlığının bilinmesi, kıdemi, bakası, O'nun bir cevher olmadığı, O'nun bir araz olmadığı, O'nun belli bir cisim olmadığı, O'nun belli bir

yönde bulunmadığı, O'nun belli bir mekanda olmadığı, O'nun görülür olduğu ve O'nun bir tek olduğu hususlarıdır." (s. 4).

Kitabu'l-Müsâyere'nin mühtevası şöyledir :

Giriş : Kelâm ilminin tanımı.

Birinci bölüm : Allah'ım Zâtı (Zâtullah)

- 1) Allah'ın bilinmesi
- 2) Allah kadimdir, O'nun evveli yoktur
- 3) Allah ebedidir.
- 4) Allah bir cevher değildir
- 5) Allah bir cisim değildir
- 6) Allah bir araz değildir
- 7) Allah belli bir yönde bulunmaz
- 8) Allah Arş'ta istiva eder
- 9) Allah gözlerle görülür
- 10) Allah bir tektir. O'nun bir ortağı yoktur

İkinci bölüm : Allah'ın Sıfatları (Sıfâtullah)

- 1) Allah semi'dir, basîr'dir.
- 2) Allah kadîm bir kelâmla mütekellimdir.

Üçüncü Bölüm : Allah'ın Fiilleri (Efalullah)

- 1) Allah herşeyin yaratıcısıdır.
 - Azm
 - Tevfik
- 2) İstitaat
- 3) Kulun fiili Allah'ın dilemesiyledir.
- 4) İ'râde
- 5) Kaza - kader
- 6) Halk ve ihtira'
- 7) Husn - kubh
- 8) Teklif
- 9) İylamu'l-Halk
- 10) Peygamberler gönderilmesi müstakil değildir.

- Peygamberlik şarttır

- İsmet

- Hz. Muhammed'in Resûlü olduğuna,

O'nu bütün yaratılmışlara gönderdiğine şahitlik ederiz.

- Kur'ân ve Resûlullah (s.a.v.)'in peygamberliğine delil oluşu

Dördüncü Bölüm : Sem'iyât

- 1) Haşr - neşr
- 2) Münker - nekir sorgulaması, kabir azabı ve nimetleri
- 3) Mizah gerçektin
- 4) Kevser
- 5) Sırat
- 6) Cennet ve cehennem şu anda yaratılmıştır.
 - İmâmet
 - İmâmetin şartları
 - İmâmet davasında bulunan kimse adil ve âlim olmazsa

Sonuç : İman ve İslâm

- Kalb ile tasdik
- Dil ile ikrar
- İmanda istisna
- İmanın artması ve eksilmesi

Sergilenen muhtevası göstermektedir ki, Kitabu'l-Müsâyere İslâm inançlarıyla ilgili başlıca konuları ele almaktadır. Gazalî'nin az önce zikredilen eserinde yeralan konuların tümüne temas etmektedir. Öyle ki, el-Müsâyere, Şafiî Eşârî mezhebinden Ebû Hamid Gazalî'nin "el-İktisâd fî'l-İtikâd" isimli kitabında bulunan meselelere aynı istikametteki açıklamalarla değinmektedir. **Zaten yazar, hemen her konuda İmâm Gazalî'ye atıf-**

ta bulunmakta, onun ve hocası İmamü'l-Harameyn'in görüşlerini aktarmaktadır. Bununla birlikte İbn-i Hümâm, zaman zaman kendi görüşlerini de ortaya koymakta, sırası geldikçe Semerkand ve Buharlı mütekellimlerin fikirlerine atıfta bulunmayı ihmal etmemektedir. O, bir konuyu açıklarken yalnızca Maturidî-Eşârî mezhebine mensup âlimlerin görüşlerini belirtmekle yetinmez, Mu'tezile'nin ve öteki mezheplerin fikirlerine de işaret eder. Meselâ, Allah'ın dilemesi (meşietullah) konusunu incelerken o şu metodu takip eder : Önce meseleyi Maturidîlik anlayışı doğrultusunda ortaya koyar; sonra serdedilen görüşleri âyetler ve hadislerle delillendirir, daha sonra da öteki mezheplerin fikirlerini zikreder ve reddetmeye çalışır; kendi görüşünü belirtmeyi de unutmaz.

el-Müsâyere'nin muhtevasının tahliline ve değerlendirmesine gelince; İbn-i hümâm'a göre kelâm ilmi, insanın (en-nefs) İslâm dininin inanç esaslarından kendisiyle ilgili olanları delilleriyle birlikte bilmesidir. İnsanın bu inanç esaslarından bazılarıyla ilgili bilgisi zannî olursa da, diğer bir kısmı için kesin bilgi şarttır. Mesela Peygamberlikle ilgili şartlardan bazıları, yok olanın (ma'dum) iade edilişinin keyfiyeti, kabirdeki sorgulama hakkındaki bilginin kesin olması zaruri değildir, ama Allah'ın varlığı ve sıfatlarının kesin bilgiyle bilinmesi gerekmektedir.

İbn-i Hümam, kelâmi meseleleri "müteahhirin kelâm mesleği" doğrultusunda ele almaktadır. Bir yandan konuyla ilgili âyetleri delil getirmekte, diğer yandan çeşitli itikâdî İslâm mezheplerinin aklî açıklamalarını zikretmektedir.

O, mesela, el-Müsâyere'nin **birinci bölümünün** ilk konusuna, "Allah'ın varlığını bilmek" meselesine doğrudan şu ayetleri delil göstererek başlamaktadır : "Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, insanlara yararlı şeylerle denizde süzülen gemilerde, Allah'ın gökten indirip yeri ölümünden sonra dirilttiği suda, her türlü canlıyı orada yaymasında, rüzgarları ve yerle gök arasında emre amade duran bulutları döndürmesinde düşünen kimseler için deliller vardır." (Bakara, 164); "Söyleyin akıttığınız meniden insanı yaratan siz misiniz, yoksa biz mi yaratmaktayız"; "söyleyin ettiklerinizi yerden bitirenler sizler misiniz yoksa biz mi bitiriyoruz." (Vâkıa, 58, 63); "Söyleyin, içtiğiniz suyu buluttan indirenler sizler misiniz yoksa biz mi indiririz" (Vâkıa, 68-69); "Söyleyin, yaktığınız ateşin ağacını var eden sizler misiniz, yoksa biz mi var ederiz?" (Vâkıa, 71-72).

İbn-i Hümâm'a göre zikredilen âyetlerin ele aldığı hususlar üzerinde düşünen ve bakışlarını dikkatle onlara çeviren kimse, bu mükemmel ve şaşkınlık verici düzenin, bu ahenk ve nizamın mutlaka bir yapıcısı, yaratıcısı ve düzenleyicisi bulunduğu inancına ulaşır.

İbn-i Hümâm, daha sonra akılcıları gerçekleri görüp kabul etmelerine veya etmelerine göre gruplandırmaktadır : Bazı insanlar bir kısım olayları Allah'tan başkasına nisbet ederler ve yaratıcıya ortaklar kabul ederek küfre ve şirke düştüler. Yüce Allah'ın yarattıklarını ve yaptıklarını inkâr edenler de oldu; öldükten sonra dirilişi ve ölümlerinin

diriltmesini inkâr ediş buna örnek gösterilebilir. Mesela, Mecûsiler ateşe, Paganistler putlara, Sabîler ise yıldızlara taptilar. Ancak bunların hepsi de göklerin, yerin ve asıl ilahlığın Allah'a ait olduğunu itiraf ettiler. Yüce Allah bu hususta şöyle buyurur : **“Onların fıtratında olan bu inançtır, onun içindir ki peygamberler Allah'ın birtekliliğine ve yaratılmışlar için bir İlâh bulunduğuna inanmaya çağırılmışlardır.”** (Ankebût, 61).

İbn-i Hümâm Allah'ın varlığı konusunda akılcıların teorilerini zikreder. Bu teoriler iki öncülü ispat etmeye yöneliktir.

1) Âlem hâdistir.

2) Hâdis olanın kesinlikle kendini sonradan var eden bir sebebi vardır. Her hadis yani (sonradan olan şey) kesinlikle belli bir zamanda varolmuştur ve bir varedicisi vardır. Aynı şekilde hâdisler hareket ve sükûn halleri dışında olamazlar; hareket ve sükûn ise iki hâdistir; hâdislerden hali olmayan kesinlikle hadistir.

Allah'ın kadim ve esedî oluşu konuları da aynı anlayış ve metotla ele alınmıştır. O'nun cevher, araz ve cisim olmayışı konuları işlenirken yer yer Mu'tezile'ye ve filozoflara cevap verilmektedir. Yazar, klasik kelâmî delillerle onların teorilerini reddedip çürütmektedir. Allah'ın Arş'ta istiva'yı herhangi bir tevil yapmadan kabul etmek gerektiğini söylemektedir. Aynı inancın âhirette Allah'ın görülmesi konusunda da olması gerektiğini savunmaktadır.

İbn-i Hümâm Allah'ın sıfatları konusunu da aynı anlayış ve metotla ele almaktadır. Medarının on asıl olduğunu, fakat özünün altıdan ibaret bulunduğunu zikretmektedir. İlim, kudret, irâde, hayat, vahdani-

yet ve vücud sıfatlarını ayrı ayrı ele almakta ve açıklamaktadır. Muhtelif düşünce ve nazariyeleri reddetmektedir. Allah'ın sıfatlarının zâtının aynı olmadığını söyleyen İbn-i Hümâm gelenekçi müslüman bilginler doğrultusunda hareket etmek ve Ehl-i Sünnet dışı görüş ve değerlendirmelere karşı çıkmaktadır. Sıfatların Allah'ın Zâtı ile kaim olduğunu devamlı olarak vurgulamaktadır. Bazı sıfatları ise, bazı peygamberlerin hayatında olan olaylardan örneklerle açıklamaktadır. Mesela kelâm sıfatını Allah'ın ezelde mükellim ve mütekellim oluşu konusunu Hz. Musa'nın Allah ile konuşmasıyla örneklendirmektedir.

Yazar, Ebû Hanife ve sonraki Hanefî âlemler ile önceki ve sonraki Eşârî bilginlerin ilâhi sıfatlarla ilgili görüşlerine ayrı ayrı temas etmektedir.

Üçüncü bölümün konusunu Allah'ın fiilleri ve fiilî sıfatları oluşturmakta; yazar burada fiili sıfatlar konusunda öncelikle Eşârîlerle Maturîdiler (hanefiler) arasındaki ihtilafları zikretmektedir. İhtiyarî ve ızdırâî fiilleri gelenekçi kelâmcıların açıklamaları istikametinde ele alan İbn-i Hümâm kulların fiillerini yine kulların yaratmış olduğunu ileri süren Mutezileye cevap vermekte ve çeşitli delillerle nazariyelerini reddetmektedir. Fiil, kudret, ilim ve meşiet ışığında açıklamaktadır. İyilikler, kötülükler, husn-kubh, maasiyetler ve hasanet konularını ehl-i sünnet kelâmcılarının görüşleri yönünde ortaya koymakta, Mu'tezilenin ve filozofların bu meselelerle alakalı fikirlerini zikredip reddetmektedir. Allah'ın fiilleri, kulun iradesi hürriyet ve mesuliyeti ile alakalı âyetleri de zikreder yazar, daha sonra kendi görüşlerini ortaya

atmakta ve kişisel yorumunu yapmaktadır.

el-Müsâyre'nin en uzun mühtevalı bölümünü üçüncü bölüm oluşturmaktadır. Allah'ın ve insanın fiillerinin, Yüce Allah'ın mutlak kudret ve kuvvetinin kulun sorumluluk ve görevlerinin, teklif, adalet, husn-kubh aslal, kader-kaza ve benzeri problemlerin ele alındığı bu bölümde insanla ilgili her mesele ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece insan konusuna, insan Allah ilişkisine ağırlık verilmiştir. Günümüz teoloklarının ısrarla ele alınmasını istedikleri ve herşeyin temel unsuru saydıkları insan konusunu İbn-i Hümâm 8 yüzyıl önce aynı anlayışla temel faktör kabul etmiş ve kitabının ağırlık konusu seçmiştir.

Peygamberler gönderilmesi konusunun da genel çerçevede inceleyen İbn-i Hümâm, peygamber gönderilmesini yararsız ve ya imkansız görenlerin, Brahmanların ve yandaşlarının görüşlerini reddetmektedir. Peygamberlerin, yaşadıkları devrin en seçkin ve akıllı insanları olduklarını, üstün ahlâkla donatılmış bulduklarını söyleyen yazar, daha sonra peygamberlerin ismet, emanet ve iffet gibi sıfatlarından söz etmektedir.

Dördüncü bölümde "semiyet" konusunu inceleyen İbn-i Hümâm, haşır-neşir yeniden diriliş ve hesap konuları üzerinde ayrıntılı olarak durmakta; felâsifenin ve öldükten sonraki hayatın (âhiret) inkâr eden meteryalistlerin ve espiritualistlerin görüşlerini ayrı ayrı ele alıp reddetmektedir. Ahiret hayatı, kabirdeki sorgulama, mizan, sırat, cennet, cehennem ve mahşerde hesaplaşmanın gerçek olduğunu söylemekte, bu kavramlarla ilgili ehli sünnet dışı görüşleri reddetmektedir.

Yazar bu bölümün sonunda imamet konusunu ele almaktadır. Müslümanlar üzerinde genel tasarrufta bulunma istihkakı diye tanımladığı imametın temel niteliklerini ortaya koymaktadır. İmam nasbının aklen değil seman vacib olduğunu söyleyen İbn-i Hümâm, Hz. Peygamberden sonra gerçek imanın nitelikleri itibariyle Hz. Ebû Bekir, sonra da Ömer, Osman ve Ali olduğunu söylemektedir. O şöyle demektedir : "İmamet meselesi, en yüce ve en önemli meselelerden biridir. Erkek-kadın, genç, ihtiyar, büyük-küçük herkesin din ve dünya yararları ile ilgili bir konudur. Ancak fitneye ve bölünmeye sevkeden bir faktördür."

İbn-i Hümâm, Şia'nın Hz. Ali'nin hilafetiyle ilgili iddialarını da cevaplandırmakta, delil olarak ileri sürdükleri hadisleri teker teker ele alıp tenkid etmekte, asılsız veya konuya alakasız olduklarını söylemektedir.

Saidoğulları gölgeğinde gerçekleşen "halife seçimi" ne de temas eden yazar, yapılan tartışmaları ve ortaya atılan görüşleri belirtip değerlendirmekte; sonunda Hz. Ebû Bekir'in "imamlar Kureyştendir" hadisini rivayet etmesiyle tartışmaların sona erip seçim işinin tamamlandığını söylemektedir.

İbn-i Hümâm, Muhacirlerin ve Ensarın sözkonusu seçim sırasında gerçekleri gizlediklerine dair Şiî iddiaları reddederken Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin kesin ve meşru olduğuna dair çeşitli deliller ortaya koymaktadır. Nitekim o, ashabın faziletlerini da ayrı bir başlık altında ele alıp açıklamıştır.

İmam olmanın şartlarını müstakil olarak ele alan yazar, İslâm, erkeklik, vera' ilim ve kifayeti beş temel şart olarak belirtip açıklamaktadır.

İbn-i Hümâm sonuç bölümünde ele aldığı iman - İslâm meselesini, sözkonusu kavramların çeşitli tanımlarını sunarak açıklamaya çalışmaktadır. İkrar ve tasdik konuları üzerinde ısrarla duran yazar çeşitli âyetlerle görüşlerini desteklemekte ve Ehli Sünnet dışı görüşleri de reddetmektedir. "İslâmsız iman, imansız İslâm olmayacağı" konusunda Ehl-i Sünneti ve müslümanların büyük çoğunluğunu oluşturan Hanefiye ve Eşârîye'nin ittifak ettiğini söyleyen İbn-i Hümâm, bunun dışında kalan inanç ve düşüncenin yanlış olduğunu ifade etmektedir. Küfür kavramı üzerinde de duran yazar, İslâm ilkelereinden birini veya birkaçını inkâr etmenin insanı İslâm olmaktan çıkaracağını söylemektedir.

İbn-i Hümâm hatime'nin son kısmında şöyle demektedir : "Ehl-i sünnet ve'l-Cemaat'ın akidesini açıklayarak Kitabı (Müsâyere) sonuçlandırırım. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatın akidesi şudur : "Allah birtektir. O'nun hiçbir ortağı yoktur. Kulları ve fiillerini yaratmada da birtek yaratıcıdır. O, ezeli ve ebedi sıfatlarla muttassıftır. O, herşeyin yaratıcısıdır... O'nun ilmi herşeyi kuşatır. Herşey

O'ndandır ve yine O'na dönülecektir. O, sıfatları ve fiilleri itibariyle, kesinlikle yaratılmışlara benzemez. O, ne cevher ve araz, ne de cisimdir. Ahiret hayatı gerçektir, sırat, mizan ve havuz da hatırdır..."

İbn-i Hümâm'ın "Kitabu'l-Müsâyere" si açıklanan muhtevası ve şekli itibariyle İslâm inanç tarihinde önemli bir yere sahiptir. Gelenekci İslâm inancının özlü bir takdimi durumundadır. İslâm akâidinin, tevhid ve kelâm ilminin tüm konularını muhtasar olarak ele almıştır. Çünkü İslâm akidesi ilmi veya kelâm ilmi "Allah Taalâ'nın Zât ve sıfatından, nübüvvet ve risâlete âid mesâilden, mebd ve mead itibariyle mükevvenâtın ahvalinden Kanun-ı İslâm üzere bahseden bir ilimdir" kitabı'l-Müsâyere bu geleneksel tanımdaki hususları ihtiva etmekte ve zikredilen konuların tümünü öz olarak incelemektedir. Bu özellikleriyle hem müteahhinin kelâm mektebinin 14. yüzyıldaki devamcısı olmakta hem de daha sonra yazılan kelâm kitaplarına örneklik etmektedir. Meselâ 19. yüzyılda kelâm ilmi sahasında yazılan ön önemli eserlerden biri olan Tevhid Risalesi'nde Abduh hemen hemen aynı konuları ele almıştır.